
*А.В. Арістова,
кандидат філософських наук,
доцент Національного транспортного університету*

ВИТОКИ КОНФЛІКТОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

В останнє десятиліття в Україні помітно активізувалися дослідження з проблем філософії, гносеології, соціології, психології конфліктів. Вітчизняні науковці докладають значних зусиль для вироблення загального концептуального підходу до розуміння природи, типології, динаміки соціальних конфліктів, їх впливу на соціальні процеси і трансформації. Втім, сучасний конфліктологічний дискурс охоплює, в основному, конфлікти правові, сімейні, політичні й етнополітичні, трудові, військові, педагогічні тощо. Щодо релігійних конфліктів – ситуація інша. Лише лічені автори звертаються до цієї проблематики; віднайти спеціальне визначення і ґрунтовний аналіз релігійних конфліктів у науковій літературі – справді нелегка справа. Переважна більшість праць конфліктологічного змісту обмежується побіжною згадкою про існування такого типу конфліктів, як релігійні [1, 33]. Більше уваги релігійним конфліктам приділяється у релігієзнавчій літературі, хоча й тут бракує серйозних теоретичних розвідок з питань генезису, структури, впливу, ескалації релігійних конфліктів, не говорячи вже про механізми управління ними.

Безумовно, теоретико-соціологічний аналіз релігійних конфліктів викликає значні труднощі. Проблема полягає, по-перше, в тому, що напрацювання класичної і сучасної зарубіжної теорії конфлікту, котрі відбивають реалії західноєвропейського та американського соціумів, надто обережно можуть бути застосовані до пояснення соціальних процесів у пострадянських суспільствах. До того ж в історії соціології аналіз власне міжрелігійних конфліктів ніколи не ставав домінуючою проблемою. По-друге, у вітчизняній соціально-філософській думці радянської доби міжрелігійні відносини та конфлікти рідко виступали об'єктом спеціального теоретичного аналізу. Вироблене в межах офіційної ідеології тлумачення релігії як форми суспільної свідомості, що продукує викривлене відображення дійсності за допомогою ілюзорно-фантастичних образів, уявлень і понять, спотворює реальні природні зв'язки і суспільні відносини, – не залишало місця для об'єктивного дослідження процесів, що відбувалися у релігійній сфері.

По-третє, Україна на порубіжжі століть опинилася у вирі складних і суперечливих соціальних процесів, які призвели до радикальної трансформації всієї релігійно-церковної сфери. Витворена за лічені роки поліконфесійність, міжцерковні розколи і протистояння, стрімка політизація релігії в умовах невирішеності соціально-економічних, політичних, етнонаціональних, правових проблем, – перетворилися на постійно діюче джерело міжрелігійної та етноконфесійної конфліктності. Як наслідок, – реальне розгортання та актуалізація конфліктів на релігійному ґрунті випереджали і нині випереджають їх теоретичне осмислення. Тому багатоаспектне дослідження релігійних конфліктів у сучасних поліконфесійних суспільствах перетворюється на актуальне дослідницьке завдання, набуває не тільки теоретичного, а й вагомого практичного значення.

В середині ХІХ ст. саме соціологічна наука як новітня галузь знань виявилася спроможною (на відміну від теології та філософії релігії) поставити питання з граничною об'єктивністю – як саме функціонує в суспільстві релігія, впливаючи на зміну та перетворення соціальних систем і на людську поведінку? Власне, в межах такого динамічно-функціонального підходу і віднайшла свої витоки соціологія релігії, утворивши згодом як спеціальну соціологічну теорію, так і галузь сучасного релігієзнавства. В її межах формувалися (і трансформувалися) уявлення про конфліктогенну природу релігійного феномену.

Одна з основних ідей, висунута фундатором позитивізму Огюстом Контом, полягає в тому, що поступальний тристадійний розвиток суспільства та людського пізнання призводить до закономірного витіснення релігії науковим знанням, зумовлюючи тим історичний конфлікт світоглядних імперативів. Втім, Конт чітко усвідомлює, що через неминучий занепад інституту релігії виникає загроза розпаду соціальних зв'язків, бо релігійні вірування втрачають функцію консолідуючої сили та основи соціального порядку.

Один з видатних представників еволюціонізму Г.Спенсер висловлювався про цивілізацію як наслідок набуття людством досвіду врегулювання різноманітних суперечностей і конфліктів (економічних, політичних, військових, релігійних), котрі неминуче ці суперечності супроводжують.

Поєднання біологізаторських та психологічних підходів в межах соціал-дарвінізму (У.Беджгот, Л.Гумплович, Г.Ратценхофер) не тільки ввело в науковий обіг проблематику міжетнічних та міжрелігійних конфліктів, а й привернуло увагу до процесів творення гетерогенних культур на основі поєднання традицій, мов, релігій, звичаїв різних народів в результаті спільного проживання та поглинання молодими гетерогенними цивілізаціями старих, гомогенних.

Конче радикальний конфліктологічний підхід, методологічно вибудований на принципах матеріалістичної діалектики, презентує теоретична спадщина Карла Маркса. В контексті його філософської, соціальної та політичної теорії релігія постала як “негативне творіння”, різновид “відчуженої свідомості”, продукт суспільного процесу, що розвивається у відчужених формах, тобто феномен, конфліктний за самою своєю природою. Породжена антагоністичними суспільними відносинами, релігія, у свою чергу, постійно і об’єктивно живить соціальний антагонізм і водночас виступає засобом його маскуванню за рахунок ілюзорно-компенсаторної функції: стає точкою збігу й переплетення макросоціальних, класових та особистісних суперечностей.

Психологічні теорії конфлікту (Г.Лебон, Мак-Дугалл, З.Фрейд), присвячені, зокрема, різноманітним інтерпретаціям феноменів людської агресивності, ворожнечі, ксенофобії, залишаються затребуваними не лише в соціології та психології, а й у юридичній психології, кримінології, психології релігії в контексті вивчення суб’єктивних (в тому числі релігійних) чинників девіантної поведінки.

Інтерес до проблем соціального конфлікту став очевидним на рубежі XIX–XX ст. з розвитком соціології. Найважливіші дослідження Макса Вебера – соціологія політики, соціологія релігії і соціологія економіки – “насичені” конфліктологічною проблематикою. М.Вебер працює над проблемою конфлікту як внутрішньо вкоріненого у самій природі релігії: проповідувані харизматичними пророками релігійні ідеї тим виразніше ставали релігіями Спасіння, чим в гострішому конфлікті вони перебували зі світом, чим послідовніше ворогували з його порядками [2, 11]. Найпершою силою, з якою релігія вступила у конфлікт, була родова спільнота: релігійні зв'язки брали гору над магічними зв'язками кровних союзів, етика релігійного братства вивисувалася над етикою родичання; на гострих конфліктних відносинах виростало ставлення до політичного влаштування світу. З іншого боку, як вважав М.Вебер, конфліктогенним є саме функціонування релігійних інституцій, котрі постійно відчувають потребу у наvertанні та утриманні вірних, у захисті від розколів і ересей, а тому вважають для себе правомірним (навіть обов'язковим) насильницьки протидіяти будь-яким схибленням зі шляху віри [2, 19]. Доводячи суперечливий вплив релігії на соціально-економічний розвиток, М.Вебер реалізує означену ще Контом парадигму аналізу релігії як одного з чинників соціальної динаміки.

Значний доробок з цих питань належить німецькому соціологу Г.Зіммелю. В його праці “Соціологія конфлікту” конфлікт вперше постає універсальним явищем, усталеним видом соціальної взаємодії, що зберігає свої риси, незалежно від сфери прояву; його форми є типовими і в сфері міжособистісних відносин, і в економічних товариствах, і в

сім'ях, і в художніх школах, і в групі заколотників, і в релігійних громадах [3, 421]. Його висновки щодо впливу конфлікту на внутрішню структуру групи та віднайдення і збереження групової ідентичності являють великий інтерес для дослідників релігійної конфліктології.

Осмислення природи, типів, функцій, динаміки соціальних конфліктів (Г.Спенсер, Л.Гумплович, К.Маркс, М.Вебер, Г.Зіммель, В.Парето, Г.Моски, Ж.Сорель, Ф.Оппенгеймер, Г.Парк, Е.Дюркгейм) добігає своєї “класичної стадії” у протистоянні конфліктологічної та структурно-функціональної моделей суспільства.

Концепція рівноважної соціальної системи (в межах структурного функціоналізму) моделює суспільство як інтегроване ціле, життєдіяльність, стабільність і цілісність якого забезпечується функціональною взаємодією структурних елементів. Один з найвідоміших та найавторитетніших соціологів середини ХХ ст. Толкотт Парсонс тлумачив конфлікти як аномалію, деструктивне, дисфункційне і руйнівне явище. Інтерпретуючи релігію як фактор інтеграції суспільства, як засіб “підтримання культурних взірців”, легітимізації нормативної системи тощо, функціоналізм натрапив на дуже “незручний” для теоретичної цілісності факт, що релігія здатна спричиняти конфлікти і чинити дезінтеграційний вплив, як на макро-, так і на мікросоціологічному рівні. Найбільш рельєфно ця тенденція, за Парсонсом, виявляється в соціальній стратифікації: саме з перебігом стратифікаційних процесів виникають і поглиблюються соціальні розбіжності між індивідами та спільнотами через виробничі ролі, які вони виконують у суспільстві: за мірою влади й могутності, за розмірами доходів або багатства, за престижем, за рівнем освіти і знань, за релігійною або ритуальною чистотою, за етнічними групами [4, 30]. Ці основні стратифікаційні виміри стають важливими детермінантами конфлікту ролей та їх носіїв.

Ідейно-теоретичним і методологічним опонентом структурного функціоналізму став конфліктологічний напрям в соціології, який, крім багатоаспектного аналізу конфлікту як базового соціального феномену, першочергового значення надавав завданню управління ним. В основу пояснення релігії як соціального явища ця концепція поклала конфлікт як причину, котра породжує релігію, і як результат, до якого веде релігійна мотивація поведінки індивідів і груп. Запропоноване Л'юїсом Козером визначення конфлікту, як “боротьби за цінності і претензії на певний статус, владу і ресурси, а також боротьби, у якій цілями супротивників є нейтралізація, нанесення збитку чи усунення супротивника”, набуло чи не найбільшого поширення в західній соціології. Вказівка на те, що об'єктом конфлікту стає обмежений обсяг важливих і дефіцитних для суб'єктів ресурсів (причому не тільки матеріальних, а й духовних, монополії на політичне або духовне лідерство) відкрила можливість для аналізу конфліктів, що трапляються в різних сферах суспільства, в тому числі у релігійній.

У концептуальній схемі Козера особливе місце посідає аналіз основних параметрів соціальних конфліктів (гострота, тривалість, інтенсивність) та їх соціально-значущі функції, що й досі не втрачає своєї актуальності для дослідження різних типів соціальних конфліктів, у тому числі й релігійних.

В концепції Ральфа Дарендорфа суспільство постало як складна ієрархія груп із різними егоїстичними інтересами, цінностями, переконаннями, позбавлена універсальних вірувань та ідей, здатних забезпечити його єдність та стабільність. Він послідовно проводить ідею всеохопності соціальних конфліктів у суспільстві, вбачаючи головну причину конфліктної взаємодії у наявності відносин “панування – підлеглість” та в конкурентній боротьбі між соціальними суб'єктами за здобуття влади. Релігійні групи постали як одна з ланок велетенської системи, в якій протидіють партикулярні інтереси ворожих сил, і відбувається постійна боротьба за власність, владу і престиж. У кінці 80-х років ХХ ст. дослідник звертається до проблем економічного й політичного розвитку країн посткомуністичної Європи. Його цікавлять розбіжності політико-економічних моделей Західної й Східної Європи та особливості формування демократичних структур. У праці “Сучасний соціальний конфлікт. Нарис політики свободи” серед найважливіших

ознак громадянського суспільства Р.Дарендорф вказує на: 1) різноманітність його складників: тобто наявність безлічі організацій та інститутів, через які люди можуть реалізувати свої життєві інтереси; можливість найрізноманітніших опцій вибору в усіх сферах (мислитель спеціально підкреслює, що єдина державна церква не має нічого спільного з громадянським суспільством, навпаки, йому властиве існування декількох незалежних від держави церков [5, 61]); 2) автономію більшості організацій та інститутів (в тому числі релігійних), їх незалежність від єдиного владного центру; 3) особливе значення громадянської свідомості й поведінки, насамперед, патріотизму, ініціативності, вихованості, ненасильства, толерантності, громадянської мужності. В цьому контексті Дарендорф міркує над проблемою перетворення колишніх комуністичних країн на суспільства, де люди різної національної, культурної, релігійної приналежності користувалися б рівними правами.

Навіть короткий огляд основних концепцій та вчень свідчить про більш або менш стійку зацікавленість питаннями генезису, еволюції, функцій релігійних конфліктів, їх ролі у тогочасному та майбутньому бутті цивілізації. Важливим підсумком півторастолітніх напрацювань в галузі соціології релігії стає висновок, що роль релігії в цілому, і релігійних конфліктів, зокрема, в принципі не може бути зведена до суто функціональної або дисфункціональної. Випадки, коли релігія виступає як фактор дезінтеграції, конфлікту, руйнації аж ніяк не є підставою для віднесення її до соціальної патології: конфлікт на одному рівні здатен сприяти інтеграції та консолідації на іншому; міжрелігійна та міжконфесійна боротьба є не тільки виявом непримиренних світоглядних протистоянь, а й засобом реалізації демократичних прав і розбудови поліконфесійного громадянського суспільства.

Втім, напрацювання західної соціологічної думки в колі релігієзнавчих і конфліктологічних проблем малоприсладо для пояснення унікальних соціально-релігійних процесів і трансформацій українського соціуму. Варто згадати доробок видатних вітчизняних мислителів – І.Франка, В.Липинського, М.Грушевського, М.Драгоманова, котрі міркували над сутністю і причинами релігійних конфліктів, що виникали й тривали на українському терені, відіграючи суперечливу роль у генезисі, політичному й культурному розвитку українського етносу. Втім, їх спадщина лише в останні два десятиліття активно входить до соціологічного й релігієзнавчого дискурсу і ще чекає на своє ґрунтовне осмислення. З огляду на специфіку соціально-релігійних процесів в Україні, вітчизняна конфліктологія вимушена торувати власний шлях до вироблення концепції соціально-релігійних суперечностей та конфліктів перехідного періоду.

Поряд з численними дискусійними питаннями, що супроводжують всю історію становлення теорії конфлікту, є одне з небагатьох, у якому науковці нині дійшли повної згоди. Йдеться про міждисциплінарний характер конфліктологічного знання, усвідомлення того факту, що вироблення інтегральної концепції можливе лише на ґрунті синтезу здобутків соціальних, гуманітарних, природничих наук. Сьогодні – конфліктологічні розвідки проводяться у 16 галузях знань [6, 12], відтак, про справжню інтеграцію їх здобутків до єдиної системи знань вести мову передчасно. До наукового обігу увійшли терміни “юридична конфліктологія”, “етнополітична конфліктологія”, “педагогічна конфліктологія” тощо; ведуться дискусії про конфліктологічний зміст філософії, біології, географії, фізики, медицини, математики, глобалістики.

Напрацювання у сфері вивчення релігійних конфліктів, накопичені останніми роками в межах релігієзнавства та соціології, невдовзі переростуть вже “замалі шати” соціології релігії, а їх подальший розвиток потребує комплексного міждисциплінарного підходу та вироблення концептуальних, теоретико-методологічних засад, адекватного понятійно-категоріального апарату. На наш погляд, формування нової галузі – конфліктології релігії є актуальним і науково привабливим завданням. Адже, багате на релігійні конфлікти минуле українського суспільства, і не менш конфліктне сьогодення, утворюють потужну фактологічну, емпіричну базу для конфліктологічних розвідок та

неосяжне поле для відпрацювання методів вирішення, попередження, уникнення релігійних конфліктів.

Отже, можна твердити, що об'єктом нової галузі стануть конфлікти в релігійній сфері та сфері державно-церковних відносин, з усіма їх ознаками, специфікою, елементами, динамікою розвитку, функціями і наслідками, а також конфліктогенні фактори релігійного життя у сучасну епоху. Предметом – загальні закономірності виникнення, ескалації, динаміки релігійних конфліктів, принципи їх врегулювання і попередження в умовах сучасних поліконфесійних суспільств. Відповідно, предметне поле конфліктології релігії охопить суспільні суперечності, що генерують конфлікти на релігійному ґрунті; особливості і типи суб'єктів конфліктної взаємодії; причини, умови, приводи, різновиди конфліктів; процесуальна природа релігійних конфліктів, закономірності їх розгортання та фази перебігу; вектори їх впливу на суспільні процеси, особливості та наслідки в умовах глобалізації.

При цьому історична дійсність, обтяжена складним станом українського суспільства, строкатою полірелігійною сферою з усією палітрою суперечностей і конфліктів, вимагають не лише теоретичної рефлексії, а й пошуку реальних шляхів досягнення і утримання соціального консенсусу. Це ставить перед дослідниками релігійних конфліктів складні завдання, в тому числі: систематичне проведення конкретно-соціологічних досліджень, конфесійного моніторингу, діагностики релігійної напруги, моделювання ймовірного перебігу релігійних процесів, розробки моделей поведінки в конфліктних ситуаціях, методик ведення переговорів та інших соціальних технологій, призначених для розв'язання чи попередження конфліктів.

З огляду на тривалі і руйнівні міжрелігійні та етноконфесійні протистояння, які демонструють здатність до швидкої ескалації і набувають світового резонансу, цілком ймовірним стає припущення, що XXI ст. поставить людство перед вибором: “або воно стане століттям конфліктології, або стане останнім століттям в історії цивілізації” [7, 6]. Це не тільки робить конфліктологічну парадигму соціальних досліджень все більше затребуваною, а й виводить її теоретичні й практичні здобутки на рівень вагомих складників національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гірник А., Бобро А.* Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. – К., 2004.
2. *Вебер Макс.* Избранное. Образ общества. – М., 1994.
3. *Западноевропейская социология XIX – начала XX веков.* – М., 1996.
4. *Бабосов Е.М.* Конфликтология. – Минск, 2000.
5. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – М., 2002.
6. *Анцупов А.Я., Прошанов С.Л.* Российская конфликтология. Аналитический обзор 607 диссертаций. XX век. – М., 2004.
7. *Примуш М.В.* Конфліктологія. – К., 2006.